

Mažosios Lietuvos šiaurinio pasienio istorijos (III)

Dr. Martynas PURVINAS,
Kaunas

Ankstesniuose šio ciklo straipsniuose rašiau apie ilgaamžės valstybinės sienos ypatingesnes atkarpas – ruožus prie Nemuno ir Jūros upių, kur praeityje ėjo svarbiausieji tranzitiniai keliai. Savaip įdomios ir paprastesnės pasienio dalys, kur šimtmečiais tevyko kasdienis vietos žmonių gyvenimas.

Manoma, kad I tūkstantmečio pradžioje į vakarus nuo Jūros upės tęsėsi skalvių genties žemės. Paupyje ir Vilkyškių kalvagūbrio aukštumose buvo įrengti piliakalniai su medinėmis pilaitėmis. Žemdirbystei tinkamesnėse vietose buvo įsikūrusios skalvių gyvenvietės ir sodybos, apie kurias iki šiol mažai težinoma.

XIII a. pabaigoje didelėms Kryžiuočių (Vokiečių) ordino pajėgoms užėmus Ragainės (Raganitos) pilį, prasidėjo šių apylinkių užkariavimas. Po užsitęsusių kovų (anuomet minėtas skalvių karžygis Sareika (Sarecka) ir kt.) Ordinas galutinai įsitvirtino šiame krašte. Matyt, bent dalis senųjų gyvenviečių ir medinės pilaitės buvo sunaikintos, išlikę gyventojai keldavosi tai vienur, tai kitur. Žinoma, kad skalvių gyventi priemiesčiai tada plėtėsi šalia kuriamų Ragainės ir Tilžės miestų. Nuošalesnės vietovės gal buvo apleistos – tebesitęsiant Ordino ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) kovoms, pagal anų laikų papročius prajojantys kariai apiplėšdavo aptiktas kaimiečių sodybas, apsirūpindami maistu ir kitkuo. Tai tęsėsi iki pat Žalgirio mūšio ir Melno taikos. Beje, tais neramiais laikais klestėjo vadinamųjų *plėšeikų* verslas. Tuštėjusiuose plotuose bastydavosi visokių palaidūnų būreliai, grobstė aptiktą kaimiečių ir kitokį turtelį. Žinoma, kad tokiais būreliais kartais naudotasi kaip samdiniais ir žvalgais – jie skatinti vykti į vieną ar kitą vietovę padaryti žalos priešininkui.

Tuometinių pavojų šimtmečiais išlikę apylinkių kaimiečiai nebegalėjo gyventi sėsliai – kokį žymesnį kaimą netrukus būtų užpuolę traukusieji į karo žy-

gius ar tiesiog plėšikavusieji. Veikiausiai, tais laikais išgyvendavo besislapstę visokiuose užkaboriuose, dažniau besivertę medžiokle ir nedidelių gyvulių bandų ganymu bei pan. Reikšmingesnė žemdirbystė beveik negalėjo gyvuoti, gal verstasi įdirbant giriose išmėtytus nedidelius plotelius derlingesnės žemės. Manoma, kad dauguma ankstesnių gyvenviečių bei sodybų sunyko ir buvo apleistos, praeityje naudoti dirbami laukai užaugo krūmynais ir miškais.

Po 1422 m. Melno taikos įsigalint sėslesnio gyvenimo dešimtmečiams, Ordinas ėmė rūpintis jam tekusių pasienio žemių geresniu panaudojimu. Kolonistų iš Vakarų srautai jau buvo išsekę, plotai dešiniajame Nemuno krante anuomet buvo tolimos dykros užkampis atšiauriame krašte, nebeviliojusiame ateivių iš tolimų kraštų. Tuomet naudingi tapo ir atvykėliai iš lietuviškųjų bei žemaitiškųjų žemių – LDK valdų. Žinoma, kad jiems tada pardavinėti pievų ir kiti sklypai, sudarinėtos sutartys dėl duoklių ir kt. Veikiausiai, jiems buvo leidžiama kurti savas gyvenvietes ilgametės dykros plotuose.

Ordino valdose kuriantis kolonistams iš Vakarų, būdavo laikomasi tam tikrų procedūrų: paskirtasis vadovas (kaimo kūrėjas) parinkdavo vietą naujai gyvenvietei, nustatydavo jos naudotiną plotą, paskirstydavo jį atskiriems atvykėliams.

Ordino valdose apsigyvenant atvykėliams lietuviams ir kitiems baltams, tokių griežtų procedūrų, matyt, nesilaikyta. Gali būti, kad šie patys pasirinkdavo vietą, kur norėdavo kurtis. Tuometinei Ordino administracijai (Ragainės komturijai ir kt.) vargu, ar buvo svarbu, kuriame beveik nenaudotos pasienio dykros plotelyje įsikurs atvykėliai. Šie savaip įvertindavo vienos ar kitos vietos tinkamumą sodyboms statyti, būsimų laukų žemės derlingumą ir kt. Ne kartą naujieji atvykėliai kaip tinkamiausią vietą savo kaimui pasirinkdavo dar ankstesnių skalvių gyventą plotą, vėliau apleistą ir sulaukėjusį, apaugusį

medynais. Taip būdavo pratęsiamas senovinių kaimų gyvavimas.

Šiais laikais Skandinavijos ir kitose Vakarų šalyse atlikta nemažai rimtų tyrimų, besirėmusių naujoviškais moksliniais metodais ir atskleidusių atskirų vietovių apgyvendinimo istorijas. Ten ne kartą aptikta, kad sunkesniais amžiais koks nors plotas būdavo apleidžiamas, o vėliau vėl apgyvenamas. Deja, Lietuvoje tokie kruopštūs ir sudėtingi tyrimai kol kas nepaplitę, tad apie savo krašto praeitį daug ko nežinome.

Dar galima priminti, kad Mažosios Lietuvos (lietuvių apgyventų plotų Ordino valstybėje) atsiradimą ir sėkmingą plėtrą lėmė ir vidiniai procesai tuometinėje LDK. Žinoma, kad pasibaigus kovų su kryžiuočiais epochai lietuviškoje valstybėje sparčiai klostėsi nauji valdančiųjų santykiai su kaimiečiais. Buvę genčių plotai raikyti į naujų stambių žemvaldžių valdas, buvę laisvi kaimų žmonės galop tapdavo baudžiauninkais, turėdavusiais atlikti prievolės savo naujiems ponams. Būtent tada nemažai kaimiečių iš Didžiosios Lietuvos iškeliavo į Ordino valdas, kur buvo galima gauti nemažus žemės plotus, kur pakadavo kuklesnių duoklių ir prievolių. Anuometiniai pokyčiai paskatino išeivius iš dabartinės Aukštaitijos,

Žemaitijos ir kt. ne vieną šimtą kilometrų skverbtis vis tolyn į ištuštėjusias ar praretėjusias senųjų prūsų žemes.

Išlikę senieji dokumentai leidžia manyti, kad XV a. ir XVI a. pradžioje dažniau kurtasi ties Nemuno ir Jūros upių slėniais, o atokesnieji plotai ilgiau liko negyvenamosiomis dykromis. Seniausieji kaimai dažnai buvo neapibrėžto ploto vietovė, kurioje gal viensėdžiuose ar jų grupėse įsikurdavo valstiečiai. Vėliau gyventojų gausėdavo, kokio senojo kaimo dalis tapdavo savarankišku kaimu. Pamažėl Mažosios Lietuvos kaimų tinklas vis tankėjo. Galop krašto administracija ėmėsi nuosekliau surašinėti tuometinius kaimus ir jų gyventojus, siekdama juos reikiamai apmokestinti. Įdomu, kad dažniau būdavo apmokestinamas ne valstiečio naudotas žemės plotas (anuomet jį būdavo sunku aptikti ir tiksliai išmatuoti), o laikytieji gyvuliai (šiuos būdavo lengviau suskaičiuoti). XVI–XVII a. dažnam kaimui priskirtame plote būdavo tik pavieniai dirbamos žemės lopinėliai, o kitur plytėjo krūmynai ir kt., įvardijami kaip kaimo ganyklos buvusios girios (iškirstos valdžios nurodymu) vietoje.

XVI a. dokumentuose įvardyti kai kurie krašto kaimai iki šiol neidentifikuoti. Matyt, vėliau jie

XVIII a. pabaigoje Kulmenų (Culmenen) apylinkės buvo tankiai apgyventos – ten stovėjo Kentrių (Kentern), Vėlaičių (Welaten) ir kitų kaimų sodybų grupės bei viensėdžiai. Fragmentas iš tuometinio žemėlapiu. ILLUSTR. IŠ DR. MARTYNO PURVINO ASMENINIO ARCHYVO

buvo padalyti į kelis kaimus su naujais pavadinimais. Pradėti sudarinėti kaimų valdų planai šiandien teikia nedaug informacijos – anų laikų matininkai rūpinosi nustatyti valdų pakraščius, ploto kampus ir pan. Šiandien įdomiai atrodo tų laikų orientyrai: antai, kokių nors kaimų žemės riba buvusi ties dideliu akmeniu ar dvišakiu ąžuolu. Ilgai nesivarginta matuojant atskirų valstiečių naudotus plotus – visa kaimo bendruomenė turėjo surinkti bendrą mokesį už visą naudotą plotą. Tik vėlesniais amžiais tobulesni matininkų darbo metodai, administracijos siekis tiksliau nustatyti atskirų asmenų mokėtinų mokesčių dalį ir kt. lėmė tikslesnių kaimų planų masinį rengimą, atskirų sklypų matavimus.

Žinomuose XVI a. vidurio dokumentuose plote į vakarus nuo Jūros upės buvo minėtas Kulmenų kaimas prie Kulmės upelio (*Züm Colmen*). Tame kaime netoli nuo pasienio tada gyveno 8 bajorai, 7 pusinį činšą mokėję valstiečiai ir 17 lažininkų. Įdomu, kad tame ruože tada minėta nemažai lietuvių bajorų. Veikiausiai, jie pereidami į Prūsijos valdas gaudavo tam tikras garantijas ir savojo statuso patvirtinimą – jie ten persikeldavo ne tam, kad taptų baudžiauninkais.

Turtingiausiai Kulmenų bajorų giminei tada vadovavo Pacius (*Patzus*) su sūnumis. Kuklesnei bajorų šeimai tada atstovavo Jočys (*Jotschis*).

Įdomūs tuometinių valstiečių asmenvardžiai: Gaudveišis su savo *bendrais* Jonušu ir Petru; Margaitis su Anusiu, Jokūbu, Griciu, Butkiu; Mikolajūnas su Gečiu; Piktutis su Gedvilu; Tamošius su Gediminu; naujakurys Šarkaitis. Pusinį činšą mokėjo Macas Radvilaitis su Maželiu. Dar minėti Paulius ir Grigalius Gedminaičiai, Baltazaras Mažrimaitis su broliu Šimkiu, Spagaitis su Jankumi Mečaičiu ir Vaitkumi. Kaip lažininkai minėti Paulius Ganaitis, Vičius su savo bendru, Budrus. Dar nurodyti: Petras Rukaitis su Narušu, Gedučiu ir Jokeliu; Jagminas Petrąitis su Jonu ir Motiejumi; Jonas Juknaitis su Staniu ir Macu; Jokūbas Liutkaitis su Andriušu Bopstu; Jonas Mažiulis su broliu Mikučiu; Petras Talaitis su Mika ir Joneliu; Motiejus Gelaitis su Anskiu ir Joneliu; Jokūbas Normantaitis su Sutekumi; Motiejus Mastvilas su Jokūbu ir Urbonu Mastvilaičiu; Motiejus Vidutis su Georgu (Jurgiu); Georgas Šarka su Georgėliu ir Mikna.

Dideliame Kulmenų kaime tada minėta ir daugiau valstiečių. Kai kurie savotiškesni asmenvardžiai gal priklausė skalvių palikuonims ar kitokiems baltams. Vis tik tarp dešimčių tuomet minėtų kaimiečių neaptinkame nei vieno svetimšalio – dešiniajame Nemuno krante XVI a. gyvavo ištis lietuviškas kaimas, dešimtys ir šimtai tokių gyvenviečių ir sudarė Mažosios Lietuvos pagrindą, lemdami ilgaamžį jos lietuviškumą.

Tuo metu lietuvininkų kraštas tebeaugo. Antai, ties Kulmenais tada įsikūrė trys naujakurių grupės:

Dačius su Jonušu, Paciu ir Juška; Lapelis su Petru, Jankumi ir Jonušu; Martinas su Petru.

Gal iš Kulmenų kaimiečio Vidučio sodybos vėliau susikūrė Vydutaičių kaimas. Vėliau apylinkėse minėti atskiri Mažrimaičių, Tomušaičių ir kiti kaimai, kurių pirmtakai XVI a., veikiausiai, gyveno didžiajame Kulmenų kaime.

Gal vėliau Giegždais vadintas kaimas tada nurodytas kaip *Zum Giegen*. Jame XVI a. viduryje gyveno 6 *čšnšinkai*: seniūnas Petras su Urbonu; Steponas su kitu; Georgėlis su sūnumi ir Jagminu; Mantvydas su sūnumi Andrikiu; Baltazaras su broliu Jankumi ir Pauliku; gal skalvis Kensemynas su Pauliumi ir Griciu.

Lietuviškus ir baltiškus asmenvardžius mes matome ir kituose tuometinio Tilžės valsčiaus kaimuose – itin lietuviškame Mažosios Lietuvos plote.

Krašto ir jo kaimų tolesnę plėtrą vėliau trikdydavo nepalankūs įvykiai ir ištisi istoriniai laikotarpiai: XVII a. švedmetis, XVIII a. pradžioje užgriuvusi didžioji maro epidemija, to amžiaus viduryje užsitęsusi Rusijos okupacija. Vis tik pasienio plotai ir tada neištuštėjo, daugelis kaimų po netekčių atsigaudavo, krašte ir toliau tebevyravo lietuvininkai.

XVIII a. pabaigoje pasienio ruože į vakarus nuo Jūros upės jau buvo išsibarstę dešimtys nedidelių kaimelių. Antai, XVI a. minėtas Kulmenų kaimas jau buvo subyrėjęs į kelias atskiras dalis: Vydutaičius, Kentrius, Kamščius ir kitus. Kurtasi ir visai greta valstybės sienos: ten atsirado atokesniems Aukštvilkiams priskirtas viensėdis, Kregždėnų ir Žvirintų kaimai bei kt. Antai, Senieji Šakiai buvo įsikūrę toliau nuo sienos, bet vėlesniais laikais įsisavintas ir pats pasienis, ten įsikūrus Naujiesiems Šakiams.

Paskutiniais LDK ir Abiejų Tautų Respublikos (ATR) gyvavimo dešimtmečiais į valstybės sieną žiūrėta gana atsainiai – ją kirsdavo daugybė smulkių kelių ir takų, tad pasienio apsauga veikia buvusi simbolinė. Antai, Prūsijos valdose stovėjo nedidelis Kuturių kaimelis, o netoliese (bet jau už valstybės sienos, jau LDK valdose) buvo *karčema*, į kurią iš kaimo ėjo, veikiausiai, nesaugomas keliukas.

Anuometinį liberalumą (ar chaosą) rodo už valstybės sienos (LDK valdose) įkurtas ateivio vokiečio Rheinhardto viensėdis. Kita vertus, būta ir LDK pastangų įsitvirtinti pasienyje – dar anksčiau prie pat valstybės sienos stovėjusiam Sartininkų kaime buvo pastatyta katalikų bažnytelė, gal turėjusi simbolizuoti esminę ribą tarp protestantiškosios Prūsijos ir katalikiškosios LDK / ATR.

XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje šis pasienio ruožas buvo apgyvendintas itin tankiai. Nuo Natkiškių vakaruose iki Lauksargių rytuose tęsėsi ištisa nedidelių kaimelių virtinė: Skrodliai, Gėgždai, Grigaliai, Mišpetriai, Ropkėjai, Kuturiai, Naujieji Kuturiai, Steponiškiei, Šakiai, Senieji Šakiai, Naujieji Šakiai,

LDK / ATR gyvavimo laikais valstybės siena su Prūsija buvusi gan simboliška ir rimčiau nesaugoma. Būdingas pavyzdys – Prūsijos valdų pasienyje stovėjo Kuturių kaimo (Kutturren) sodybų grupės. Iš jų net du keliukai per valstybės sieną vedė į LDK valdose stovėjusią karčemą (Krug), kurią lankydavo pasienio gyventojai. Fragmentas iš XVIII a. pabaigos žemėlapiu. ILLUSTR. IŠ DR. MARTYNO PURVINO ASMENINIO ARCHYVO

Vėlaičiai, Laugaliai, Kregždėnai, Žvirintai, Žilučiai, Aukštvilčiai. Ta vietovardžių gausa, dažni pažyminiai: „Senieji“, „Naujieji“ – liudija, kad šiame ruože kūrėsi vis nauji ir nauji žmonės. Pažymėtina, kad tie didesni ir mažesni kaimeliai vadinti vien lietuviškais vardais, šimtmečiais juose vyravo lietuviškos / baltiškios kilmės gyventojai.

Šiose apylinkėse, kairiajame Vilkos upės krante stūkso didelis Kulmenų / Kreivėnų piliakalnis, primenantis, kad šis ruožas buvo tankiai apgyventas dar skalvių genties laikais ir gal dar anksčiau. Tad XV–XVI a. atvykėliai iš lietuviškų ir žemaitiškų žemių tiesiog atkūrė savo pirmtakų praeityje jau įsisavintas vietas. Tai buvo visai dėsninga: šiame ruože plytėjo gana derlingos žemės, žemdirbystei, veikiausiai, naudotos dar prieš tūkstančius metų.

Būta ir savų pokyčių. Sunkiai prieinamoje vietoje stūksantis piliakalnis po krašto užkariavimo buvo apeleistas, tas plotas apaugo krūmynais ir miškeliu. Ten nesibraudavo ir vėlesnių žemėlapių sudarinėtojai, tad ne kartą iš padavimų žinomo ir archeologų matyto kalno vardu buvo pavadinama visai kita aukštuma.

Pasienio kaimelių gausa kliuvo ir krašto administracijai, tad XIX a. pabaigoje kaimų bendruomenės pradėtos stambinti, mažesnius kaimelius prijungiant prie kitų. Taip nyko ir kai kurie lietuviški vietovardžiai.

XIX–XX a. pirmojoje pusėje pasienio kaimuose tebegyveno daug lietuvininkų. Antai, Kulmenuose tada minėti: Ašmutaitis, Aušra, 2 Banaičiai, 2 Bintaikiai, 2 Dauniai, Dugnaitis, po 2 Endrejaičius ir Endrikaičius, Endriušaitis, 2 Gailiai, Gerulis, Jokminas, 2 Kančaičiai, 2 Kantvilai, 2 Kenkliai, 2 Laukantai, Lindžius, Linkis, 3 Lopšai, 2 Lorinčaičiai, 2 Margiai, Meškaitis, Mikutaitis, 3 Naujokai, Pareigys, 2 Paulikai, 6 Peteraičiai, Ponelis, 2 Rimkai, Šautys, 3 Šerkai, Šlepas, Šneideraitis, Simaitis, Žagarus, Žemaitaitis, Vaičys, Valenčius, Viliūnas ir kt.

Nuo XVIII a. pasienio ruože gausėjo atvykėlių iš Vakarų. Tame pačiame Kulmenų kaime jau minėtos vokiškos pavardės Bergneris, Borchertas, Dičmanas (Lietuvoje tebėra sulietuvinta to asmenvardžio forma Dyčmonas), Herrmannas, Knorras, Nickelis, Papendikas, Pyperis, Reimannas, Štiolgeris ir kt.

Vietos lietuvininkų likimai klostydavosi įvairiai. Antai, gal 1811 m. gimęs Dovydas Gailius nugyveno ilgą gyvenimą, sulaukęs beveik 90 m. amžiaus. Tiesa, Kulmenuose jis buvo tik kamininkas. Su Urte Jokminaite iš Lapynų jis 1841–1864 m. susilaukė 8 vaikų (Dorotėja, Dovydas, Mikelis ir kt.). Beje, n lengvai gyvenusi Urtė vis tik sulaukė 78 m. amžiaus, buvudama įvairiuose kaimuose.

1811 m. Kulmenuose gimęs Anusis Naujoks buvo Kristupo Naujoko ir Urtės Valaitytės sūnus. Jis su Maryke Adomaityte iš Strazdų 1841 m. Kulmenuose sulaukė sūnaus Anusio. Šis su Ana Gauptyte 1875 m. Kreivėnuose susilaukė sūnaus Georgo.

Prieškariu Kulmenų kaime tebevyravo lietuvininkai. Antai, 1933 m. vasarą renkant bendruomenių valdybas, šiame kaime į ją buvo išrinkti keturi lietuvininkai ūkininkai. Tada bendruomenės vadovu tapo Endriušaitis, pirmuoju tarėju – Albertas Naujoks, antruoju – Kristupas Peteraitis, kasininku – H. Žagarus. 1885 m. gimęs A. Naujokas su Helene Rudyte Kulmenuose buvo susilaukęs dukros. 1878 m. gimęs Mikelis Endriušaitis prieškariu dar tarnavo vietinėje registracijos įstaigoje, lyg turėjo sūnų. K. Peteraitis buvo vedęs Aną Viliūnaite, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje jis žuvo, traukdamasis į Vakarų. H. Žagarus (1897–1984) karo pabaigoje sėkmingai pasitraukė į Vakarų, kur galop mirė Hamburge. Ten netrukus mirė ir jo sūnus Erichas (1926–1985). Gal karo sumaištyje ta šeima išsibarstė: H. Žagarus žmona

Nuo XV a. apgyvendinant ištuštėjusias pasienio teritorijas, kurtasi tai vienoje, tai kitoje 1422 m. nustatytos valstybės sienos pusėje. Antai, šiauriau lietuviško Šakių (Scheekken) kaimo, susikūrusio Prūsijos valdose, savo viensėdį jau LDK valdose buvo įkūręs vokiečių Rheinhardtas. Fragmentas iš XVIII a. žemėlapiu. ILLUSTR. IŠ DR. MARTYNO PURVINO ASMENINIO ARCHYVO

Marija pasiliko Kulmenuose (ar į juos grįžo pokariu), kur išgyveno iki 1964 m.

Panašiai ištirpo ir kitos vietos lietuvininkų ir kitų šeimoms – vieni žuvo, kiti mirė toli nuo gimtinės. Pavyzdžiui, F. Vaičys 1944 m. žuvo Dancige / Gdanske, J. Teubleris – Rytų fronte Rusijoje. Vakarų pasiekęs M. Žemaitaitis 1951 m. mirė Greifsvalde. F. Rimkus 1943 m. žuvo Rytų fronte. Augustė Kantvilaitė nesulaukė karo pabaigos – 1945 m. kovą ji žuvo Hamburge. Kristupas Dugnaitis 1943 m. žuvo Stalingrade. Kai kam pasisekė labiau – 76 metų amžiaus sulaukusi Ana Kančaitienė, nesulaukusi karo pabaigos baisumų, 1943 m. mirė savo gimtinėje Kulmenuose. Ona Lorinčaitė savame krašte sulaukė 80 metų amžiaus, ji 1988 m. buvo palaidota Pagėgių kapinėse, nesulaukus didžiųjų pokyčių Lietuvoje.

Sovietų okupuotame krašte nuošaliuose buvusio pasienio kaimuose (Šakiuose, Žilučiuose, Steponiškiuose ir kt.) dar glaudėsi negausūs krašto senbuviai, gimtose apylinkėse baigdami savo amžių. Senosios sodybos nyko, sovietinė melioracija šlavė buvusio gyvenimo žymes.

1984 m. nurodyta, kad Kuturiuose tebuvo likusios pora sodybėlių, dar gyventa Steponiškiuose ir Kregždėnuose. Didesnė ūkio gyvenvietė buvo likusi Šakiuose. Po keliolikos metų fiksuodamas krašto paveldo liekanas, apylinkes radau dar labiau ištuštėjusias. Nieko nebebuvo Kuturiuose, Steponiškiuose tebegyventa vienintelėje sodyboje. Daug pokarių senbuvų jau buvo išmirę ar išvykę į Vokietiją. Buvusiuose tankiai apgyventuose plotuose driekėsi ištuštėjusios plynės su vos išvelgiamais buvusio lietuvininkų krašto pėdsakais.

Literatūra ir šaltiniai

Cullmen, <http://wiki-de.genealogy.net>.

Diehlmann H. H., *Die Türkensteuer in Herzogtum Preussen 1540*, Bd. I-III, Hamburg, 1998.

Mažrimas E., „Pinigai ir parubežio prekyba“, in: *Rambynas*, Nr. 8, 2015, p. 26–37.

Лауксаргяй. *Генеральный штаб. Секретно*, N-34-33-A. М. 1:50000, Издание, 1988 г.

